
Katalanim

Autor:

Data de publicació: 23-10-2011

)

[Salta a la navegació](#)[Salta a la cerca](#)

Heqdesh del rabí Shemuel ha-Sardí a l'antic Call de Barcelona

El terme Sefarad s'empra en hebreu modern per a referir-se a Espanya, però si tradicionalment s'ha englobat tota la Diàspora ibèrica en un sol grup, la investigació historiogràfica revela que aquell món vist com a homogeni a posteriori, en realitat es dividia en grups diferenciats: els sefardites, procedents dels països de la corona castellanolleonesa i de llengua castellana, i els katalanim / katalaní, originaris de la corona catalanoaragonesa, i de llengua judeocatalana.[1][2][3][4]

Cal considerar que els jueus parlaven de Sefarad referint-se a Al-Àndalus i no pas a la península sencera, des dels Països Catalans fins a Portugal, passant per Castella i els regnes musulmans com el de Granada. En el temps que la Catalunya vella era una zona de contenció de l'Al Andalus (Marca Hispànica), els jueus es traslladaven entre els territoris del nord i el sud (Sefarad). El fet que molts parlessin tant la llengua àrab com les llengües romançes, o el pidgin d'ambdues[5] (d'aquí el nom de llengua franca, llengua dels francs, com anomenaven a Al-Andalus al habitants de la Catalunya vella)[6] els ajudà a esdevinde intèrprets i a adquirir posicions importants en els governs islàmics i cristians. En aquest període primerenc, els savis jueus de Catalunya que volien completar els seus estudis talmúdics solien anar a estudiar a les acadèmies talmúdiques (yeshivot) del sud. També els que volien estudiar ciències o lingüística solien anar a Sefarad, tal com va fer el rabí tortosí Menajem ben Saruq (920-970), que es traslladà amb tota la família a Còrdova per a estudiar i dedicar-se a la llengua hebrea sota el patrocini de Shemuel ibn Nagrela.

Es té constància que la diàspora d'origen català no es feia anomenar sefardita sinó katalaní, un terme emprat, ben bé fins a darrers del s. XIX pels jueus de l'antiga Corona d'Aragó, inclosos els d'origen aragonès. El terme sobrevisqué la desaparició de la llengua catalana als calls de Roma, de Liorna, de Gènova, de Salònica, de Bruges o d'Anvers (cap el 1550). Malgrat que, aplicant un plantilla política moderna a l'edat mitjana, sovint es parla dels jueus de la corona d'Aragó com a jueus espanyols, entesos com a castellans, aquells no ho eren ni s'hi sentien. De fet, les tensions entre katalanim i sefardites eren habituals.[1]

Tot i ser molt poc estudiat i conegut, sembla que els jueus de Catalunya i de Mallorca parlaven una llengua coneguda com a judeocatalà.[2] Durant el segle llarg posterior a la Segona diàspora (segle XVI), els sefardites i els katalanim van viure i van evolucionar de forma separada, amb calls diferenciats, sinagogues separades i autoritats polítiques i religioses pròpies. Aquesta diferenciació seria especialment visible als ports de l'Imperi otomà que van rebre

En qualsevol cas, durant l'edat mitjana, els hispanojueus foren reconeguts com els líders de la fe i la cultura jueves d'aquells segles. Un lideratge religiós, però sobretot cultural, que es perllongà durant diversos segles més enllà de l'expulsió. Segons el Majzor Qatalá "els jueus de Catalunya van ser els més destacats de Sepharad i eren superiors en sapiència i en ciència. Hi havia una dita que solien pronunciar els jueus sefardites: "L'aire de Barcelona et fa savi".

Contingut

Primera diàspora

Sinagoga catalana. Haggadá de Sarajevo (ca. 1350).

Unes dècades després de la passa de Pesta negra, els predicadors exaltats encara culpaven els infidels de totes les desgràcies que afectaven la població. L'estiu del 1391, seguint l'exemple de l'assalt al call de Sevilla, hi hagué un assalt als calls de Catalunya i el País Valencià.[7][8][9]

En el cas del saqueig i destrucció del Call de Barcelona, tingué un resultat de més de 300 morts, més de 3.000 agressions, i batejos forçats. El Call es remuntava a la Barcelona musulmana i carolíngia (segles VIII a XI), i havia tingut gran importància econòmica entre els segles XI i XIV. Els seus cinc mil habitants es van dispersar, i els que suportant tot tipus de pressions i amenaces es van mantenir en la fe mosaica acabarien forçats a emigrar cap a diversos ports del Mediterrani i de l'Atlàntic.

La diàspora jueucatalana va crear importants comunitats catalanoparlants, clarament diferenciades de les comunitats sefardites, i perfectament conegudes per la seva identitat d'origen: els katalanim. Segons les fonts, la principal destí de la primera ona emigratòria judeocatalana va ser el Mediterrani occidental. Aquella diàspora és la més antiga; i és, també, la primera que revela la identitat diferenciada d'aquells jueus catalanoparlants. Milers de jueus catalans, valencians i mallorquins es van establir, per exemple, a Liorna -llavors el gran port del principat independent de la Toscana-, i van ser tan ben acollits que popularitzarien la cita "Qui va a Liorna, no torna".

El call catalaní de Roma

Destaca la comunitat de Roma, capital dels Estats Pontificis, instal·lada a l'antic Camp de Mart a prop del Tíber, on els jueus catalans es van convertir en la comunitat jueva més prestigiosa de la ciutat, amb una sinagoga i una escola pròpies,[10] la Sinagoga dei Catalani, en l'anomenada Piazza de les Cinque Scole, per la presència de cinc escoles-sinagogues: dues de judeoromanes, la castellana, la siciliana i la catalana. En aquesta piazza, hi havia la 'Piazzetta Catalana'. [11] La Sinagoga dei Catalani els identificava i els diferenciava respecte als jueus castellans o sefardites, als jueus originaris de la resta de la península italiana o, fins i tot, als jueus sicilians.[3] Com les altres, la sinagoga catalana, ja no existeix però alguns dels seus elements es conserven al Museo Ebraico de Roma.[12] Actualment també resta el carrer Via Catalana, que es referia a la part catalana del call jueu de la ciutat.[13]

La segona diàspora

Carrer de la força a l'antic Call de Girona

La segona diàspora jueucatalana es produí a partir del decret d'expulsió de l'Alhambra, el 1492, promogut per l'inquisidor castellà Torquemada, i promulgat pels Reis Catòlics. En només quatre mesos (del març al juliol de 1492), els jueus dels dominis peninsulars de la monarquia hispànica van ser obligats a malvendre el seu patrimoni, i a abandonar les seves cases, els seus obradors, les seves sinagogues, els seus cementiris, les seves ciutats i el seu país. Aquella diàspora és la millor documentada, i es calcula que s'exiliaren uns 8.000 jueus catalans, i més de 100.000 en el conjunt de la Península Ibèrica, que s'establiren al nord d'Àfrica, al sud de França, Itàlia i l'antic Imperi Otomà, i a ciutats de l'Atlàntic europeu, especial els Països Baixos.[3]

Els exiliats a Algèria

Durant la primera diàspora, un gran grup de jueus de la Corona d'Aragó van fugir cap a Algèria, i en particular a la ciutat d'Alger. El fet de haver-hi una comunitat facilità que en la segona diàspora els jueus de Catalunya, València, Les Illes i l'Aragó anessin cap a Algèria, mentre que els de Castella anessin cap al Marroc.[14]

Els jueus que es van establir a Algèria van rebre l'estatus de dhimmis com és habitual als països islàmics a canvi del pagament d'impostos. La situació dels jueus a Algèria abans de l'arribada dels exiliats era molt pobra, tant la seva situació econòmica com el nivell en els estudis de Torà. Els refugiats peninsulars van contribuir a aixecar l'economia del país gràcies a les activitats comercials amb les terres europees, i van millorar el nivell dels estudis de Torà.

Dos grans Rixonim, rabí Yits'haq bar Xéixet Perfet (Ribaix)[15] i rabí Ximon ben Tséma? Duran (Raixbats)[16] van fugir cap a Algèria. El Ribaix havia estat durant molt temps el rabí de Catalunya, i el Raixbats, malgrat la seva gran preparació i coneixement de la Torà, s'havia dedicat a la professió mèdica. Al cap d'un temps el Ribaix va ser nomenat Mara de-Atra (màxima autoritat rabínica) i cap del Tribunal Rabínic de la comunitat d'Alger, i el Raixbats va ser nomenat Dayan (jutge) al seu tribunal. Quan el Ribaix va morir el Raixbats va ocupar el seu lloc. Els jueus d'Algèria van acceptar l'autoritat d'aquests dos grans rabins, els quals van ser seguits pels descendents del Raixbats, el seu fill rabí Xelomó ben Ximon (Raixbaix) i els seus alumnes. Al llarg de les generacions, els jueus d'Algèria han mantingut fidel i meticulosament el llegat espiritual i els costums que provenien de Catalunya. Fins als nostres dies, el Ribaix, el Raixbats i el Raixbaix són considerats els rabins principals d'Alger.

El Call català de Salònica (Tessalònica), a l'Imperi Otomà

L'any 1492 Salònica era un dels grans ports de l'Imperi otomà, i va ser un dels principals destins de la segona diàspora,[17] esdevenint l'única ciutat del món de majoria jueva.[8] Però, a diferència de les de Roma, les diferents comunitats jueves vivien en barris diferenciats en funció del seu origen. Les fonts detallen l'existència de cinc jueries, una de les quals era la catalana, clarament diferenciada de la castellana o sefardita. Però el més rellevant és que aquella jueria catalana acollia l'exili procedent del conjunt de la Corona d'Aragó (no sols els països de parla catalana, també de l'Aragó). L'any 1545 el rabí katalaní de Salònica era un comerciant anomenat Baruj Almosnino, descendent d'una família jueva originària de Jaca (Aragó).[3]

Els katalanim de Salònica

En el cas de Salònica, com tants altres destins de la diàspora jueucatalana, l'exili procedent de Catalunya, del País Valencià, Les Illes i l'Aragó es va concentrar en un mateix lloc, potser pel fet d'haver ja una comunitat judeocatalana provinent de la primera diàspora.[18] Aquell barri va ser denominat jueria catalana, i la seva comunitat va ser denominada katalaní. Les fonts documentals revelen que els cognoms més habituals d'aquella comunitat eren: Albó, Almosnino, Català, Estruch, Girona, Miró o Vidal.

Genèrica i exclusivament catalans, l'existència de la jueria catalana de Salònica i la seva composició sociològica confirma el que durant tota l'Edat mitjana el terme katalanim havia estat la forma genèrica d'identificar als súbdits de la Corona catalanoaragonesa amb independència del seu origen (catalans, valencians, mallorquins o aragonesos) o de la seva llengua (català o aragonès).[3]

Els dirigents religiosos de les comunitats santes de Catalunya a Salònica rebien el títol de Marbits Torá[19] i no el títol de rabí. El primer que es coneix és el Eliézer ha-Shimoní, que va arribar a Salònica l'any 1492. Va tenir una gran influència sobre totes les comunitats de Salònica i va ser un dels primers a signar els acords (Haskamot) dels savis. Posteriorment tenim notícia del famós Moshé Capsali. També tenim notícia del savi Yehudá ben Benveniste, que també va arribar després de l'expulsió i va establir una biblioteca molt important. Un altre savi de la comunitat jueva catalana va ser rabí Moshé Almosnino, Marbits Torá, exegeta i filòsof, fill de Baruj Almosnino, que havia reconstruït la sinagoga catalana després de l'incendi que hi va haver el 1545.[20]

L'any 1515 la comunitat es va dividir en dos Qehalim, que es van anomenar "Català antic" i "Català nou".[21]

L'any 1526 es va publicar per primera vegada el majzor de Yamim Noraim, conegut com a Majzor le-núsaj Bartselona

minhag Catalunya[22], del que es sap que la impressió acabà la vigília de Yom Kippur de l'any 5287.[23] Els katalanim en publicaren diverses reimpressions del majzor al segle XIX. El 1863 van imprimir una edició titulada Majzor le-Rosh ha-Shaná ve-Yom ha-Kippurim ke-minhag qahal qadosh Qatalà yashán ve-jadash asher be-irenu zot Saloniqi [24]. Aquesta edició va ser publicada per Yitsjaq Amariliyo.

El 1869 es va imprimir el Majzor ke-minhag qahal qadosh Qatalán yashán ve-jadash, els editors van ser: Moshé Yaaqov Ayash i rabí Janoj Pipano, i els que van dur a terme la impressió van ser: David, anomenat Bejor Yosef Arditi, Seadi Avraham Shealt. El majzor va ser publicat amb el títol Majzor le-Rosh ha-Shana kefi minhag Sefarad ba-qehilot ha-qedoshot Saloniqi, i inclou les oracions de la comunitat de l'Aragó i de les comunitats Qatalán yashán ve-jadash.

La comunitat jueva catalana de Salònica va existir com a tal fins a l'Holocaust.[25] L'any 1927 la comunitat va publicar una edició numerada en tres volums del majzor que va portar per títol Majzor le-Yamim Noraim kefi minhag q[ahal] q[adosh] Qatalán, ha-yadua be-shem núsaj Bartselona minhag Qatalunya.[26] Al segon volum Tefilat Yaaqov, hi ha una llarga introducció històrica sobre la comunitat jueva catalana i l'edició del majzor escrita en jueu-espanyol,[27] la mateixa introducció resumida es troba al primer volum Tefilat Shemuel, escrita en hebreu, del que se'n pot destriar alguns fragments:

«Una de les perles més precieuses que els nostres avantpassats van portar de l'exili de Catalunya, quan van haver de marxar exiliats, va ser l'antic ordre de les oracions de Rosh ha-Shaná i Yom Kippur, conegut amb el nom 'núsaj Bartselona, minhag Qatalunya'.

I per causa de les desgràcies i la sacsejada de l'exili, que van arribar de forma fatal sobre els pobres refugiats errants, la majoria dels costums es van confondre i de mica en mica gairebé tots van adoptar un mateix ordre d'oracions anomenat 'núsaj Sefarad', gairebé tots, excepte algunes comunitats excepcionals que no van canviar els seus costums.

Els membres de la comunitat santa Català de la nostra ciutat de Salònica no van canviar el seu costum, i fins avui mantenen la tradició dels seus avantpassats i ofereixen les seves oracions a Déu els dies solemnes seguint l'antic núsaj que van portar de Catalunya.

Els jueus de Catalunya van ser els més destacats dintre els seus germans de la resta de països de Sefarad, i eren superiors en saviesa i ciència. Les distingides comunitats de Barcelona es van gloriïcar en tot temps que del seu si van sortir grans rabins i prohoms que van il·luminar els ulls de tota la diàspora jueva. Hi havia una dita que solien dir els jueus sefardites: "l'aire de Barcelona, et torna savi".

La comunitat jueva catalana va ser totalment aniquilada durant l'Holocaust. Els pocs supervivents van emigrar a Israel després de la guerra entre els anys 1945 i 1947.

Els katalanim dels Països Baixos

Una part important de la diàspora jueucatalana es va dirigir als Països Baixos, on a diferència de les comunitats del Mediterrani hi hagué una ràpida barreja amb la diàspora sefardita (castellans, lleonesos, gallecs, i bascos). Segons els experts, durant la segona meitat del segle XVI; aquestes comunitats, establertes principalment a Bruges, Gant, Anvers i Amsterdam, bastí un koiné sobre la base de la llengua jueucastellana (el grup demogràficament dominant); amb importants aportacions del català, del gallec i del portuguès. Aquest koiné no va ser la llengua de Joan Lluís Vives, l'humanista jueu convers valencià que, perseguit per la Inquisició, es va exiliar a Bruges (1514), ni la de les famílies que ho van acollir. Però sí que ho seria la del filòsof jueu d'origen portuguès Baruch Spinoza, que va viure durant el posterior segle XVII.[3]

Els katalanim d'Amèrica

L'estreta relació entre els katalanim dels Països Baixos i la Companyia Neerlandesa de les Índies Orientals és la que explica la seva presència a Amèrica. Les fonts confirmen que els katalanim -i no els sefardites- van ser pioners en la fundació de Nou Amsterdam (1625) que, posteriorment, seria conquerida pels anglesos i reanomenada com a Nova York (1664).[28] Aquells katalanim ja no parlaven jueucatalà, però no havien perdut la seva identitat d'origen. Algunes de les famílies fundacionals de la qual actualment la hi «gran poma», tenien com a cognoms Abendana, Aguiaró, Arbec, Barnet (o Barret), Bennal, Bindona, Bromat, Campanall, Capella, Coriell, Farreres, Ferro, García, Goteres, Grades o Marró; llinatges inequívocament de katalanim provinents dels antics calls catalans, valencians, mallorquins i aragonesos.[3]

La comunitat jueva de Newport

L'any 1763 a Newport (colònia britànica de Rhode Island, Nova Anglaterra), el rabí katalaní Mordechai Campanall hi va promoure i construir la primera sinagoga nord-americana, a l'entorn de la qual s'articulava la primera comunitat jueva estable d'Amèrica del Nord.[29]

Es té constància de la comunitat jueva de Newport el 1640,[30] un any després de la fundació de la ciutat (1639). No era fet fortuït, atès que Newport (a Rhode Island) i Portsmouth (a Massachusetts) havien estat fundades i poblades pels seguidors de la lliurepensadora anglesa Anne Hutchinson, i brillaven com uns fars de tolerància religiosa enmig d'un amenaçador oceà de puritanisme. Les mateixes fonts revelen que les primeres famílies jueves de Newport procedien dels Països Baixos, però eren originàries de la península Ibèrica, en bona part originàries de Catalunya i del País Valencià, i amb tota probabilitat, amb una història similar, sinó la mateixa que els Campanall.[29]

Els cognoms katalanim de Newport

Els jueus de Newport no van ser la primera comunitat mosaica de Nord-amèrica, però sí la primera que es va organitzar. La construcció de la primera sinagoga revela que era econòmicament potent i que tenia voluntat d'arrelament i projecció. Aquesta seria una de les causes que explicaria el perquè Campanall s'hi va fixar. L'altra explica els cognoms d'aquella comunitat: Abendana, Aguillaró, Arbec, Barnet, Bennal, Bindona, Bromat, Campanall, Capella, Coriell, Farieres, Ferro, Garcia, Gotes (o Guterres), Grades, Pacheco i Pardo (transformat en Brown), molts dels quals eren d'inequívoc origen català, i que, amb el decurs del temps, es projectarien arreu de les Tretze Colònies.[29]

Quina llengua parlaven els katalanim?

En els barris jueucatalans de Roma, Liorna, o de Tesselònica -per posar tres exemples- es parlava la mateixa llengua que a Barcelona o València, és a dir, el català medieval[31] i el judeocatalà.[2] I si bé és cert que, a partir de 1492, aquelles comunitats lingüístiques van quedar desconnectades de la seva matriu lingüística, també ho és que el jueucatalà dels calls dels katalanim es va transmetre i va conservar fins a les acaballes del segle XVI.[32]

Pel que fa a Roma, l'any 1555, el pontífex Pau IV decretà la concentració de tots els calls davant de l'illa Tiberina. Una mesura que inspiraria a altres dirigents dels dominis que havien acollit la diàspora jueupeninsular, i que marcaria el principi de la fi de la llengua jueucatalana. No obstant això, l'any 1581 encara quedaven una cinquantena de famílies catalanoparlants en la juderia de Roma.[3]

Referències

- ? Anar a :1,0 1,1 1,2 «Quan a l'Imperi otomà es parlava català». El Nacional, 2022.
- ? Anar a :2,0 2,1 2,2 Miralles i Monserrat, Joan; Massot i Muntaner, Josep. Entorn de la història de la llengua. L'Abadia de Montserrat, 2001, p.90-91. ISBN 8484153096.
- ? Anar a :3,0 3,1 3,2 3,3 3,4 3,5 3,6 3,7 Pons, Marc, La diàspora judeocatalana: ¿sefardíes o katalanim? eSefarad. 2021. <https://esefarad.com/?p=108306>
- ? Bucaria, Nicolo «Sicilia antiqua : International Journal of Archaeology : XIII. Ebrei catalani nel Regno di Sicilia (XIII-XV sec :)». Fabrizio Serra Editore, 2016.
- ? Operstein, Natalie. The Lingua Franca (en anglès). Cambridge University Press, 2021. ISBN 9781009000161.
- ? Vilaró, Albert. L'any dels francs. Columna edicions, 2004. ISBN 9788466403887.
- ? «<https://historiavibrant.cat/la-doble-diaspora-dels-jueus-valencians/>» (en valencià). Vibrant, 2021.
- ? Anar a :8,0 8,1 «La diàspora jueva catalana per la Mediterrània». Vilaweb, 2020.
- ? «Sobre la lletra que Hasday Cresques adreçà a la comunitat jueva d'Avinyó parlant dels avalots de 1391». Tamid [Societat Catalana d'Estudis Hebraics] Vol. 5 (2004-2005), p. 171-219, 2004.
- ? Lascorz, Andreu. CULTURA JUDEOCATALANA. La comunitat de Tortosa. Tortosa: Antena Cultural Tortosa. Universitat Rovira i Virgili, 2013, p. 142. ISBN 978-84-695-9109-3.
- ? Blunstein, Giacomo. «<http://www.archivio-torah.it/libretti/ebreiroma/ebreiroma6.pdf> STORIA DEGLI EBREI IN ROMA]» (en italià). Thora.it, 2006.
- ? «Il quartiere ebraico» (en italià). Museo Ebraico di Roma.
- ? «La via Catalana de Roma – La petjada catalana». [Consulta: 13 febrer 2021].
- ? «Els jueus catalans d'Alger». Sidur Catalunya, 2019.
- ? El Ribaix fou durant molts anys el gran rabí de Catalunya.
- ? Raixbats, s'havia dedicat a Mallorca a la professió mèdica. Un cop a Algèria, on no hi havia tanta demanda d'aquesta professió, es va veure obligat a guanyar-se la vida com a rabí. (Maguén Avot, cap. 4, 45).
- ? Molho, Isaac R. «Recuerdos y reminiscencias catalanas y aragonesas de Salonica a travesso la historia». Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, [en línia], 1952, Vol. 24, p. 225-32,

<https://raco.cat/index.php/BoletinRABL/article/view/196593> [Consulta: 21-02-2022].

? «Els jueus catalans de Salònica». Sidur, 2019.

? Mestre de la Torà, líder religiós comunitari.

? A les Respostes del rabí Samuel de Medina, aquest va dictaminar a favor de Moixé Almosnino per tal de construir una sinagoga de la comunitat santa de Catalunya.

? Trobem testimonis d'aquesta divisió a les respostes del rabí David ben Zimra (Radbaz), primera part, 292.

? Majzor segons el ritus de Barcelona i la costum de Catalunya.

? A les respostes de rabí Xelomó ben Avraham ha-Kohén (Maharxakh) s'hi menciona el «ma?zor le-yamim noraïm be-nússa? qahal qadoix Qatalan».

? Majzor de Rosh ha-Shaná y Yom Kippur según la costumbre de la comunidad santa Catalán antiguo y nuevo de nuestra ciudad de Salónica.

? Yits?aq Xemuel Immanuel, Guedolé Saloniqi le-dorotam, Tel Aviv: 1936 (inclou llistes amb els cognoms de les comunitats Qatalan yaixan i Qatalan ?adaix).

? Primer volum: «Tefilat Shemuel. Majzor le-Rosh ha-Shaná»; segundo volumen: «Tefilat Yaaqov. Majzor le-Shajarit ve-Musaf Yom Kippur»; tercer volumen: «Tefilat Seadi. Majzor leil Kippur u-Minjá u-neilá».

? La comunitat sefardita (Castella) es va convertir en la més gran i influent de Salònica, així fou com la llengua judeo-espanyola (anomenada també ladino, judezmo, espanyolit, etc.) es va convertir en la llengua franca de totes les comunitats jueves (incloses les de Catalunya, França i Aixkenaz)

? «Els 'katalanim' de Nova Amsterdam passen a administració anglesa». El Nacional, 2021.

? Anar a :29,0 29,1 29,2 «El katalaní Campanall, el primer rabí de la història de Nord-amèrica». El Nacional, 2021.

? «The Jews in Rhode Island: A Brief History» (en anglès). Rhode Island Ethnic Heritage Commission, 1985.

? «[<https://publicacions.iec.cat/repository/pdf/00000211/00000033.pdf> VA SORTIR EL CATALÀ AMB LA DIÀSPORA DELS JUEUS DE CATALUNYA EL 1492?]

? Orazi, Veronica; Grassi, Silvia; Geronès, Lídia Carol; Sari, Simone; Turull, Isabel. Linguaggi del metareale nella cultura catalana (en català, castellà, italià). Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere e Culture Moderne. Universitat de Torí, 2016. ISBN 978-88-7590-106-6.

Bibliografia

Ariel Toaff, «The jewish communities of Catalonia, Aragon and Castile in 16th century Rome», Ariel Toaff, Simon Schwarzfuchs (eds.), The Mediterranean and the Jews. Banking, Finance and International Trade (XVI-XVIII centuries), Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, 1989, pp. 259-270.

Simon Schwarzfuchs, «La Catalogne et l'invention de Sefarad», Actes del I Congrés per a l'estudi dels jueus en territori de llengua catalana: Barcelona-Girona, del 15 al 17 d'octubre de 2001, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2004, pp. 185-208.

Manuel Forcano, Els jueus catalans: La història que mai no t'han explicat, Barcelona: Angle Editorial, 2014.

Rosenbloom, Joseph R. A Biographical Dictionary of Early American Jews: Colonial Times through 1800, University Press of Kentucky, 2021

Katz, David S., Sabbath and Sectarianism in Seventeenth-Century England, BRILL, 1988

El descubrimiento del «sidur» y «nusaj» catalanes, con Idan Pérez , <https://www.radiosefarad.com/el-descubrimiento-del-sidur-y-nusaj-catalanes-con-idan-perez/>

Barcelona, ciutat de vestigis. Passejades per les petjades de la història, Ajuntament de Barcelona, 2016. ISBN 978-84-9850-886-4

Colesanti, Gemma Teresa. CATERINA LLULL I ÇABASTIDA: UNA MERCANTESSA CATALANA NELLA SICILIA DEL '400 (tesi) (en italià). Universitat de Girona, 2005. ISBN 84-689-6845-5.

Vegeu també

Jueus catalans

Història del judaisme a Catalunya durant l'Edat Mitjana

Jueus a Espanya

Sefardites

Judaisme català

